KARŞILAŞTIRMALI EDEBİYAT DİSİPLİNİN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Veysel Lidar

Temel bir dürtüyle insan; nesneler, kişiler, olaylar ya da durumlar arasında bir kıyas yapma eğilimine sahiptir. Muhakeme ettikten sonra mukayeseye geçen insan için, karşılaştırmanın kendisi sıkça yararlanılan bir başvuru yöntemidir.

Kıyaslama düşüncenin bilimsel seyir açısından da büyük bir önemi vardır. Öyle ki Aydınlanma sonrası rasyonelleşen ve doğayı rasyonel akılla çözüp ona tahakküm kurmaya odaklanan bilim için de karşılaştırma eylemi, bir yöntem olarak ihtiyaç duyulan alanı sağlamıştır. Buna bağlı olarak bilimsel gelişmelerin hızlandığı 19. yüzyıl için "karşılaştırma çağı" nitelemesinin yapılması rastlantı değildir.

Edebiyatın da kıyaslama yönteminden etkilenmesi de yine 19. yüzyıla tekabül etmiştir. Alman şair, yazar, bürokrat ve bilim insanı Johann Wolfgang von Goethe'nin öğrencisi Eckermann'la sohbetleri esnasında dile getirdiği "Weltliteratur" (dünya edebiyatı) kavramı, karşılaştırmalı edebiyat disiplininin temel izleğini oluşturmuştur. Goethe 1827 yılında dile getirdiği bu kavramı açıklarken, döneminin ötesinde bir bakış açısına sahip olduğunu gösterir. Ulus devlet anlayışının ön planda olduğu modernite sürecinde, uluslar üstülük düşüncesinden ilhamla ortaya çıkan bir edebiyattan, dünya edebiyatı düşüncesinden bahseder. Ona göre dünya uluslarının edebiyatlarından en seçkin eserlerin bir araya gelerek oluşturacağı nitelikli bir yapı olan dünya edebiyatı, yine Goethe'nin tabiriyle Sırp edebiyatından Çin edebiyatına kadar uzanan geniş bir yelpazenin ürünü olmak durumundadır. Fakat Goethe'nin kıyas ölçütünü Antik Yunan'a sabitlediğini de gözden kaçırmamak gerekir. Bilindiği üzere Batı kültür ve sanatı, yeniden doğuş ve büyük dönüşüm dönemlerinde Antik Yunan'a ve oradaki kaynaklara yönelmektedir. Antik Yunan'ın bu anlamda merkez oluşunun altında muhtemeldir ki insanı merkeze alan yapısı belirleyicidir.

Goethe'nin ortaya attığı "Weltliteratur" kavramı daima tartışılmıştır. Bir edebî metnin dünya edebiyatı dizgesine girebilmesi için, yine o metnin egemen dillerde yazılmış ya da en azından o dillerden birine çevrilmiş olması gerekliliğini vurgulayan Danimarkalı araştırmacı Brandes, 19. yüzyılın içinden bu kavrama eleştirilerini dile getirmiştir. Ona göre Avrupa içinde bile Danca, Fince, Letonca gibi ikincil seviyedeki dillerde yazılmış eserlerin okunabilmesi ve seçkin bir örnek olarak karşılaştırmalı edebiyat dizgesinde değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir. "Weltliteratur" kavramı başka araştırmacılar tarafından da siyasi üstünlük, kültürel hegemonyaya dayalı olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Dünya edebiyatı kavramına farklı bir bakış açısı ise Marks ve Engels'ten gelmiştir. Onlara göre "dünya edebiyatı" kavramı, kapitalist sistemin bir ürünü olarak üretilen ortak pazara karşılık gelmektedir. Bugünse hangi edebî metnin dünya mikyasında revaçta olacağı açık bir şekilde çeviri edimine bağlıdır. Bu satırların yazarına göre, yayınevlerinin kanonu şekillendirme yeti ve çabaları günümüzde tartışılmaz bir biçimde belirleyicidir. Bugün "dünya edebiyatı" kavramı, ulusların dizgesine sokulan eserlerle örülü ve sınırlıdır.

Çıkış noktasına yönelik farklı düşünce ve eleştiriler olan karşılaştırmalı edebiyat disiplini, Goethe'yle birlikte Herder ve Madame de Staél'in de katkılarıyla gelişmiştir. Herder ulus edebiyatlarının ve ulus edebiyatlarına özgü folklorik unsurların önemine yaptığı vurguyla, Mme de Staél'se ilk karşılaştırmalı edebiyat uygulaması olarak nitelenen ***Almanya Üzerine*** adlı eseriyle alanın kuramsal zeminine katkıda bulunmuştur.

Karşılaştırmalı edebiyat disiplininin üniversite çatısı altında bir kurumsal yapıya bürünmesi ise İtalya'da gerçekleşmiştir. Fakat disiplinin asıl ana vatanı Fransa'dır. Villemain, Ampere, Chasles gibi büyük isimlerle birlikte önce Lyon Üniversitesinde sonra Sorbonne ve diğer üniversitelerde birbiri ardına açılan bölümlerle karşılaştırmalı edebiyat Avrupa'daki ana vatanını bulmuştur. Fransa'nın bu disiplindeki atılımları kendi anlayışını ve ekolünü oluşturmasını da sağlamıştır. Karşılaştırmalı edebiyatın ilk ekolü olan "Fransız ekolü" ya da bir diğer adıyla etki ekolü, Fransa'yı ve Fransız kültür ve edebiyatını merkeze yerleştirerek, diğer ulusların Fransa'dan, Fransız edebiyatından nasıl etkilendikleri üzerine araştırmalar yapmıştır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husussa, Fransız edebiyat ve kültürünü eş değer nitelikteki uluslarla ve o ulusların edebiyatlarıyla karşılaştırmak eğilimidir. İmge çalışmalarına ağırlık vermesi ve araştırmacılardan kaynak dilde okuma yetisi beklentisi, Fransız ekolünü ayırt edici kılmıştır. Karşılaştırmalı edebiyatın ilk ekolü olmakla birlikte Fransız ekolünün karşılaştırmalı edebiyatı çok sınırlı bir alan içine sıkıştırdığı, ekole yönelik en temel eleştiridir.

Karşılaştırmalı edebiyat disiplini, özellikle II. Dünya Savaşı süreci ve sonrasında Avrupa'da güç kaybetmiş ve kendisine yeni bir mevzi bulmuştur. 1950'li yıllardan itibaren Amerika, karşılaştırmalı edebiyatın yeni merkezi hâline

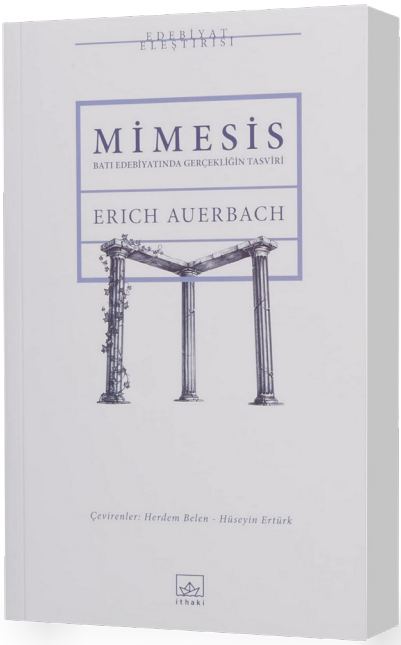

gelecektir. Özellikle Rene Wellek'in Fransız ekolünü yönelik eleştirilerini içeren *The Crisis of Comparative Literature* başlıklı çalışmasıyla birlikte karşılaştırmalı edebiyatın ikinci ekolü olan Amerikan ekolü doğmuştur. Amerikan ekolü, Avrupa merkezli yapıdan uzaklaşarak gerçek anlamda evrensel olma fikriyatına sahip olmakla birlikte, ilk kuramcılarının Avrupa'dan kaçan/göçen isimler olması hasebiyle Avrupa merkezlilikten uzaklaşamamıştır. Çeviri eser kullanımına onay vermesi, imge bilimi araştırmalarının karşılaştırmalı edebiyat dizgesine ait olarak kabul edilmemesi gibi ayırt edici ilkeleri açısından Fransız ekolünü ciddi bir eleştiri olarak değerlendirilmesi mümkün olan Amerikan ekolü, gelişimini büyük oranda Amerika dışından gelen Wellek, Etiemble, Balakian gibi isimlere borçludur.

Amerika'ya göç ederek bu ülkedeki karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarına önemli tesirleri olan isimlerden biri de yolu ülkemizden geçen Erich Auerbach'tır. Nazi yönetiminden kaçarak ülkemize gelen ve İstanbul Üniversitesinde görev yapan, bu esnada *Mimesis: Batı Edebiyatında Gerçekliğin Tasviri* adlı kült metnini yazan Auerbach, ülkemizden sonra Amerika'ya yerleşmiş ve orada akademik çalışmalarını sürdürmüştür. Auerbach'tan sonra ülkemize gelen bir diğer bilim insanı Leo Spitzer de yine karşılaştırmalı edebiyat disiplinin tarihi açısından önemli bir isimdir.

Apfer'in yerinde değerlendirmesiyle "göçmen etkinliği" olan karşılaştırmalı edebiyatın, Amerika'da bir çatı altında toplanması gayesiyle ACLA (American Comparative Literature Association) kurulmuştur. Bu kurul, on yıllık periyotlarla karşılaştırmalı edebiyat disiplininin gelişimini, geldiği noktayı ele alan ve geleceğe projeksiyon tutan raporlar yayınlamış ve yayınlamaktadır. Bugüne kadar toplamda beş rapor yayımlayan birliğin 2026 yılı içinde de yeni bir rapor yayınlaması beklenmektedir. ACLA raporları, disiplinin gelişen teknolojiyle ve dijital çağda edebiyatın durumuyla ilgili soru ve tartışmalara yön verdiğini söylemek elzemdir. Örneğin 1993 yılında yayımlanan ve karşılaştırmalı edebiyatta büyük bir dönüşüm yaratan *Bernheimer Raporu*, karşılaştırmalı edebiyatın kapısını görsel metinlere (sinema ve TV filmlerine, reklamlara) açarak alanı hem zenginleştirmiş hem de popüler kültüre yaklaştırmakla eleştirilmiştir.

Karşılaştırmalı edebiyat disiplininin Fransız ve Amerikan ekolü dışında etkili olan bir diğer ekolüyse Marksist ekol ya da diğer adıyla Rus ekolüdür. Özellikle Veselovsky önderliğinde gelişen bu ekolün temel çıkış noktası Marksist öğretide olduğu gibi altyapı koşullarının üstyapıyı belirlediği varsayımıdır. Bu minvalde, iki edebî eser arasında doğrudan (genetik) ya da dolaylı (analitik) bir etkileşimin varlığından bahsedebilmenin temel ölçütü, söz konusu eserlerin oluşturulduğu dönem şartlarıyla ilintilidir. Söz gelimi modernleşme sürecinde olan Rus ve Türk toplumlarının edebiyatlarındaki edebî metinler birbirlerine benzer sosyolojik zeminlere sahip olduklarından, Marksist ekole göre kıyaslanabilir niteliktedir.

Karşılaştırmalı edebiyat disiplini ve faaliyetlerinin siyasi bir boyutu olduğu, siyasi anlamda nüfuz sahibi ülkelerin bu disiplinden de yararlandığı ya da bu alanda başı çektiği düşünülmektedir. Günümüz iktisadi koşullarının bir neticesi olarak Çin, dünyada söz sahibi olan ülkelerden biri olmaklığını, karşılaştırmalı edebiyat dizgesinde de hissettirmiş ve alanın son ekolü olan Çin ekolü ya da diğer adıyla "Varyasyon ekolü"nü oluşturmuştur. Yaklaşık yirmi yıllık bir gelişim süreci olan bu yaklaşım, temel olarak kuramcı Cao'nun görüşlerine yaslanmakta ve fikrî zeminini medeniyetler çatışması hipotezine oturtmaktadır. Cao'ya göre edebî metinler arasında bugün sadece benzerliklerin değil farklılıkların da peşine düşülmeli ve karşılaştırmalı edebiyat bilindik manasıyla yapılan tanımlamasına uygun bir şekilde ortak ve benzer olanla birlikte farklı olanın da muhakeme ve mukayesesi yapılmalıdır. Kültürler ve medeniyetler arasındaki farklılıklara bağlı olarak edebiyatların ve edebî eserlerin farklı perspektiflere sahip oluşu bu anlamda incelenmelidir.

Doğumu Avrupa'da gerçekleşen, gençlik buhranlarını ise Amerika'da yaşayan karşılaştırmalı edebiyat disiplini pek çok ülkede olduğu gibi ülkemizde de yankı uyandırmıştır. Auerbach ve Spitzer sonrasında, yapılan akademik çalışmalar disiplinin bir kürsü olarak temellendirilmesini sağlayamamışsa da önemlidir. Cevdet Perin'in, Cemil Meriç'in bu noktadaki katkıları değerlidir. Perin'in Fransız edebiyatıyla, Meriç'in Doğu edebiyatlarıyla ilgili tespitleri ve kurdukları rabıtalar, disiplinin ülkemizdeki yolculuğunda belirleyici unsurlardır. Disiplinin ülkemizde akademi bünyesinde yer alması ilk olarak Bilgi Üniversitesinde gerçekleşmiştir. Devlet üniversiteleri bünyesindeki ilk bölüm Eskişehir Osmangazi Üniversitesinde 2000 yılında kurulmuş, o tarihten bu yana Selçuk Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve Mersin Üniversitesinde de kürsüler oluşturulmuştur.

Bu yazıda, ülkemizde yeteri derecede tanınmayan, bilinmeyen karşılaştırmalı edebiyat disiplinin doğuşu, gelişimi ve tarihsel macerası ana satır başlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Karşılaştırmalı edebiyat disiplini bugün kültürel çalışmalar alanına evrilmekte ve kimilerine göre temellerinden uzaklaşmaktadır. Batılı bakışın ve egemenliğin geride kaldığını savunan Spivak'ın da savunduğu gibi belki de yaşanan bu mevzi kaybının çözümü, başta ülkemiz

olmak üzere farklı coğrafyalardan alana yapılacak katkılardır. Bu noktada yaklaşık iki yüz yıllık bir geçmişe sahip olan disiplinin, bugün ülkemizde hâlen anlaşılamamış olması da en başta bu alanda faaliyet gösteren araştırmacıların eksikliğidir.

Kaynaklar

Bassnett, Susan, *Comparative Literature: A Critical Introduction*, Blackwell Publishing, United Kingdom 1993.

Damrosch, David, *Comparing the Literatures Literary Studies in a Global Age*, Princeton University Press, Princeton 2020.

Lidar, Veysel, *Karşılaştırmalı Edebiyat Biliminde Geçmişten Günümüze Temel Kavram ve Tartışmalar*, Çizgi Kitabevi, Konya 2022.

Zemanek, Evi- Nebrig, Alexander, *Komparatistik,* Akademie Verlag, Berlin 2012.